

ВІЗУАЛЬНИЙ МЕТОД

Вікторія ДМИТРЮК,
Олександр ПРИГАРІН

ЕТНО/ФОТОГРАФІЯ В АНТРОПОЛОГІЧНИХ ПЕРСПЕКТИВАХ: МЕТОДИ ОПРАЦЮВАННЯ ПРИВАТНИХ ЗІБРАНЬ

Viktoria Dmytryuk, Oleksandr Prigarin

ETHNO/PHOTO IN ANTHROPOLOGICAL PROSPECTS: ON METHODS OF PROCESSING THE PRIVATE COLLECTIONS

We consider a wide range of opportunities of versification «ethno / photos» as an admission, creation, detection and processing of visual information from the perspective of ethnic specification, methods of processing that source. The questions of methodology in the conditions of use of massive corps sources, as well as their use as a field of knowledge tools (structured interview) are clarified.

Keywords: ethno/photo, visual sources, family photo albums, a procedure of processing family albums.

© В. ДМИТРЮК, О. ПРИГАРІН, 2015

Дослідження історії кризь призму родинної пам'яті останнім часом все частіше допускає використання візуальних джерел. До таких масових документальних свідчень минулого належать фотографії та їх приватні зібрання (альбоми). Їх поширеність з кінця ХІХ ст. має особливу евристичну цінність: з одного боку вони пронизують людське повсякдення та визначні події, а з іншого — стають доступними артефактами, що дають змогу розкривати особливості побуту до деталей. Сучасний етнолог може активно їх використовувати, знаходити у матеріалах ЗМІ, на електронних ресурсах (сайти, соціальні мережі, електронні щоденники, блоги), у приватних архівах (як друкованих, так і електронних сімейних альбомах), книгах, наукових архівах (зібрані спеціально для вивчення певної теми колекції фотографій) [5, с. 75—76]. Аналіз таких матеріалів, як дослідницький напрям, розвивається в межах різних наук — від мистецтвознавства до інформатики [14, с. 9]. Впевнені, що формується й «етно/фотографія» — дослідницький метод створення, виявлення та обробки візуальних даних, які удосконалюють наукові знання про особливості певної культури та прояви окремої традиції у конкретному середовищі. Синкретизм цього напрямку пов'язаний з недиференціюванням аматорського та професійного фото етнографічного жанру, фотовізії та спонтанних збірок родинних фотоальбомів, методичних та джерелознавчих аспектів їх залучення до наукових проєктів. Фахові рефлексії щодо розмежування понять, які поки що інтуїтивно привласнює антропология, ще попереду. Ми спробуємо подати свої роздуми, спираючись на майже 20-річний досвід нашого регіонального центру. Одразу вкажемо, що фотоматеріали для етнології мають не лише ілюстративну функцію (функція супроводження тексту), але й несуть важливі гносеологічні ознаки, що удосконалюють пізнавальні процедури та трансформують їх звичні схеми. Свідомо обмежимося лише «привласнюючими» формами — фіксацією приватних фотозбірань, яка системно проводиться в Одеській області починаючи з 1999 р. у середовищі українців, росіян, болгар, греків, гагаузів, молдаван, поляків (як у місцях компактного мешкання, так і в містах).

Близькі нам соціологи більш активно почали використовувати фотографію як інструмент та документ у дослідженнях. У цьому контексті зазначалося, що для науковців-гуманітаріїв фотографія цікава в трьох аспектах: як об'єкт для аналізу, як матеріал та як інструмент для збору інформації [8, с. 77]. Погоджуючись з подібними думками, вкажемо, що евристичний потенціал

фотокартки перебуває одразу у двох вимірах: що та коли на ній зображено (одиниці первинного фактографічного вектора), а також відображення контекстів на момент зйомки та розповіді (структура даних у функціях) [10, с. 438—444]. Аналіз феномену фотографії та його ролі в житті модерної особи став уже класичною темою та суспільним досліджуваним полем для цілого ряду наук: соціальної антропології, етнографії, історичної антропології, мистецтвознавства, фольклористики, теорії культури та інших. Слід зазначити, що у сучасних публікаціях, присвячених дослідженню різних зображень, немає чіткого викладення процедур аналізу візуальних матеріалів, в тому числі фотографій. Деякі науковці зауважують, що автори досліджень у загальних рисах звітують про те, які візуальні матеріали і з якою метою вони використовували, проте методичному аспекту свого дослідження вони відводять вкрай мало місця [14, с. 10], а методологи роблять особливий наголос на теоретичних підходах до інтерпретації зображень, уникаючи деталізованого викладу технік і алгоритмів аналізу [16]. Ми теж вважаємо слабкою стороною аналізу фотографії як різновиду візуального документа відсутність структурованого викладу прийомів аналізу та логіки його перебігу з прив'язкою до теоретико-методологічних засад дослідження візуального в цілому [14, с. 10].

В цьому контексті, вочевидь, є два потенційних напрями. Перший — фіксація вже існуючої в середовищі культури, фотоспадщини, другий — дослідження особливостей створення та самих практик фотографування як побутового явища в етнічних культурах. Досліджуючи картки з сімейних архівів, зіштовхнулись з тим, що специфіка матеріалу не дає змоги обмежитися використанням якого-небудь одного підходу, тому при виборі методів спиралися на сучасні тенденції у розвитку гуманітаристики: системність, антропологізацію та міждисциплінарність. Слід вказати, що цей емпіричний матеріал значно удосконалював перспективи традиційних методів культурної антропології. Так, фотокартки та їхні масиви «відпрацьовували» на користь порівняльно-історичного аналізу шляхом документальної точності під час ретроспективних реконструкцій (діахронний варіант) та прямих етнокультурних аналогій (синхронний). Використання традиційної вербальної дескрипції значно посилюється візуальними даними, що дає змогу встановити чіткі параметри явища (атрибуція) та покращити розкриття його сутності (інтерпретаційна складова). Як «прив'язати»

певне явище до хронологічно-просторового середовища ХХ ст., так і виявити його функціональний сенс, без фотографічного корпусу, стає все важче. Паралельно накопичувалися матеріали про спільне та особливе в практиці фотографування представників різних етносів, з'ясовувались причини цієї єдності та різноманіття, уточнювалась генеза та поширення окремих явищ матеріальної, духовної та соціальної культури.

Для упорядкування зібраного фактографічного матеріалу (а це понад 10 тисяч одиниць), побудови на його основі реальних і конкретних моделей традиційно-побутової культури за схожістю і однаковістю ознак та рис, використовувались такі процедури типологічного аналізу, як класифікація, типологізація і періодизація. Класифікування проводилось за різними ознаками: формою зберігання (друкована, електронний носій), характером зображення (портретні знімки: індивідуальні, парні, колективні; знімки предметів матеріальної культури: начиння, будівлі, знаряддя праці; пейзажі, значущі ландшафтні об'єкти; знімки повсякденності і святкових, обрядових дій). Одним із чинників типологізації було обрано місце проживання (місто чи село), другим — місце розташування (сімейний альбом, в рамці на стіні або шухлядці, стопками в коробках, папках або пакетах, на пам'ятниках, на електронних носіях тощо). Також за жанрами сімейні фотоальбоми можна розділити на загальні, дитячі, шкільні, дембельські (присвячені службі в армії), весільні альбоми та інші. Весь період було умовно поділено на три етапи: традиційний, радянський, сучасний. Аналіз змісту джерел зумовив використання методів формалізації — розподіл кожного документа на окремі складові елементи і генералізації — підрахунку кількості однорідних документів. Сімейний альбом виступав як окремий документ, фотографії з якого розглядалися як самостійні елементи.

Не менш продуктивним виявилися «нарративний», кількісний та структурно-функціональний форми аналізу. Тут вдалим прикладом є дослідження Ольги Бойцовой [2]. Слідом за нею, ми розглядали фотографію як своєрідний документ, створений у певній соціальній реальності, що розповідає про неї. Такий «текст» вимагає подвійного прочитання: по-перше, систем структурних значень у знаках і символах, по-друге — значущостей власне ситуації фотографування [8, с. 78]. Адже антрополога цікавлять не тільки фотографії події, але і самі події фотографування [7, с. 171—178].

Якісний аналіз, називають ще традиційним (класичним). Цей спосіб має на увазі все різноманіття розумових операцій, пов'язаних зі сприйняттям та інтерпретацією змісту документа. Такий метод засновано на інтуїтивному розумінні, аналізі та узагальненні змісту документів, а також на логічному обґрунтуванні висновків [13, с. 205]. Кількісний аналіз (контент-аналіз) або формалізований аналіз документів — це переклад в кількісні показники масової інформації з подальшою статистичною обробкою і змістовною інтерпретацією виявлених числових закономірностей. Кількісна обробка значного масиву інформації обумовила застосування вибіркового методу, що дав змогу з генеральної сукупності обрати частину елементів та сформувавши вибірку і результати обробки вибіркового даних поширити на всю генеральну сукупність. За допомогою компаративного та контент-аналізу з'явилась можливість встановити специфіку світоглядних орієнтирів та виявити їх прояв у фотокартках, відтворити стадіальні та етнокультурні особливості останніх [10, с. 438—444]. Так, наприклад, поховальні сюжети фіксуються серед балканських спільнот нашого регіону раніше та інтенсивніше, ніж серед українських, російських та німецьких, а звичай фотографуватися серед літніх людей довше протримався в старообрядницькому середовищі [10, с. 438—444]. Також були виявлені приклади самотності деяких форм весільної обрядовості болгар центру Одеської області, які відсутні у болгар півдня [3; 4].

Під час семіотичного аналізу фотографій увага дослідника звертається на системи знаків, які мають культурне навантаження. Як відомо, ще Ролан Барт розмежував денотацію та конотацію як видимі та закодовані знаки у візуальному повідомленні [1, с. 206]. Наприклад, знімки першотравневих та листопадових радянських демонстрацій та мітингів мають різні денотації мають різні денотації, однак конотація спільна — вираження соціально схвалюваних ролей, зображення людей, які «наполегливою і посиленою працею» прагнуть досягти соціалізму і процвітання. Отже, конотативний код є закріпленим у конкретному суспільстві, у визначений період часу. Як іконічний образ будь-яка фотографія вимагає інтерпретуючого тексту, усні розповіді складають різновид сімейної фольклорної прози [11, с. 178]. У своєму дослідженні застосували запропоновану візуальними антропологами методу аналізу зображення та відповідного йому тексту, яка включає: дескрипцію (технічні характеристики

та опис сюжету знімка), реконструкцію (аналіз значень текстових і образотворчих матеріалів, реконструкція культурного контексту) і соціокультурну інтерпретацію (формулювання символічного і смислового змісту тлумачень зображення), а також інтерпретативний аналіз зображення (за Панофські та Р. Ван Стратеном) [16, с. 153], який дає змогу виділити наступні фази: преіконографічна (доіконографічна) характеристика, іконографічний опис, іконографічна інтерпретація. Очевидно, що семіотичний підхід в нашому випадку був корисним для порівняння цінностей різних груп, їх культурних кодів.

Залучення в дослідженні значної кількості первинних джерел обумовлює використання принципів та методів джерелознавства. Фотографія виявляє властивості масових, формулярних документів візуального формату. Для дослідження нашої дослідницької бази (яка вже мало керована індивідуальними зусиллями), було вирішено застосовувати специфічно джерелознавчі методи виявлення, відбору, класифікації і формування комплексів, встановлення часу й місця походження, спонукальних моментів створення, текстологічного та герменевтичного вивчення, виявлення їхньої об'єктивної цінності для певного конкретного дослідження. Необхідність джерелознавчого аналізу фотографії пов'язана з проблемою автентичності фотообразу, співвідношення реальності та копії.

Власне корпоративні методики щодо етнології продемонстровані через комплексний підхід до предмета дослідження, використання джерел і даних, одержаних із суміжних дисциплін. Як вже зазначалося, етнологія (антропологія) поки що залишається осторонь цілого комплексу питань, хоча розробка деяких аспектів створення та функціонування фотокарток вочевидь свідчить про потребу усвідомлювати нове коло гносеологічних прийомів цієї науки» [10, с. 438—444]. «Різноманіття теоретично-методичних принципів відносно фотографії в етнографії можна звести до трьох основних: роль фотографії в народних культурах, особливі моменти та соціальне середовище, які стимулювали окремі композиційно-жанрові варіанти (онтологічні властивості фотореальності); значення фотографії як специфічного типу історично-етнографічного джерела візуального різновиду, його евристичний потенціал та можливості верифікації подібної структури даних (відповідності матеріалу для аналізу — епістемологічної якості фотографії); фотографія як прийом дослідниць-

ких стратегій в межах польового методу — тип джерел, що збирає та які створює вчений (інструментальність гносеологічного прийому)» [10, с. 438—444].

По справжньому інноваційним став сумісний перегляд сімейних фотоальбомів та розробка методики опрацювання цього джерела. Слідом за Віктором Круткіним, вважаємо, що сімейний альбом — це неодмінний атрибут нинішньої сім'ї, приклад особливого роду масової культури з характерними ознаками фольклорної дійсності [7, с. 176], один із символів фамільної єдності історії та роду [11, с. 174]. Для більшості сімей альбом і фотографії — найшанованіша реліквія [11, с. 175]. Для етнографів це джерело для осмислення обрядових комплексів та повсякденного сімейного укладу, родинно-локальних зв'язків, взаємин сім'ї та індивіда, суспільства і сім'ї та ряду інших проблем в культурах різного типу в ракурсі етнічної специфікації. Збір інформації та робота з фотографіями із сімейних альбомів повинні здійснюватися за чіткою методикою. Спочатку запонується анкета, яка містить такі запитання:

1. Який спосіб зберігання сімейних фотографій у вашій родині Ви використовуєте (фотоальбоми, папки, на стінах, в фоторамках, в цифровому форматі і т. д.)?

2. Приблизна кількість фотографій? Кількість альбомів?

3. Де ще зберігаються фотографії у Вашому будинку (на стінах, на комоді, в книгах)? Що пов'язано з такими фотографіями?

4. Як часто поповнюються альбоми? Хто у Вашій родині заснував (завів) фотоальбоми, а хто зараз поповнює?

5. Які найбільш ранні фотографії та спогади з ними пов'язані?

6. Чи робите Ви написи або позначки на зворотній стороні (паспарту) фотографій чи безпосередньо в альбомі?

7. Які важливі етапи життя вашої родини відображені на сімейних фотографіях? Які сюжети для Вас обов'язково підлягають фотографуванню?

8. Як часто Ви розглядаєте фотографії та демонструєте їх іншим людям? У яких випадках це відбувається?

9. Як ви ставитеся до цифрової фотографії і який відсоток ваших фотографій зберігається тільки в цифровому форматі?

На кожен сімейний фотоальбом оформляється власний паспорт, який містить таку інформацію: біографіч-

ні дані власника альбому, кількість фотографій, хронологія та опис фотографій в хронологічному порядку. З кожного альбому необхідно вибрати найбільш характерні або старі знімки для сканування або фотографування. Ці знімки потрібно пронумерувати-зашифрувати в довільному порядку. Потім описати кожен з них. Ім'я електронного файлу повинно відповідати прозорому коду (наприклад, Балта_Кольцов 01_02, де позначено: місце, сім'я, порядок і час сканування). Заповнюючи опис, необхідно дізнатися про кожну фотографію якомога більше — хто і коли знятий, чому, де і т. п. На звороті фотографії можуть міститися всілякі позначки і написи з різною інформацією.

Окрім власне перегляду, можна з'ясувати безліч тематичних блоків та питань — це стає надійним варіантом антропологічного інтерв'ю. Діалоги за допомогою сімейних альбомів виявляються структурованими типами опитування, в яких розташування фотокартки (як правило — хронологічне з невеликими відхиленнями) спонукає респондента на детальну розповідь та коментарі. Оскільки подібна співбесіда за характером наближається до біографічного інтерв'ювання, її можна вважати одним з різновидів такого опитування [10, с. 438—444], адже колекція сімейних фотографій — сімейний капітал, найважливіше джерело для біографії — «листи життя» [9]. Через це діє не лише добре відомий в етнології принцип «шлях вслід за полем», але й певна апробація представниками власного поля результатів (метод експертних оцінок) [10, с. 438—444].

Зібраний емпіричний матеріал вдало вписується до актуального «постколоніального письма», яке декларує самоцінність культур, поліфонію сенсів та їхніх проявів, та до «інтерпретаційної антропології» К. Гірца [15, с. 45]. Аналіз сімейних фотоальбомів дає змогу виявити образотворчі канони сімейної фотографії, адже одна з її функцій, зафіксувати те, що є головним в образі ідеальної родини: згуртованість та благополуччя [11, с. 178]. Отже, сімейна фотографія, яка використовувалася як джерело антропологічних знань, дуже швидко перетворюється у складний комплекс, в якому, крім безпосереднього евристичного потенціалу, простежуються новітні прийоми. Серед них: кількісний аналіз сімейних фотоальбомів певної культури або регіону, за умов застосування масових корпусів, ми можемо дізнатися, яким чином культура самопрезентує себе через фотографію, які практики є поши-

реними, а які забороненими [4], а також польовий інструмент пізнання (структуроване інтерв'ю).

1. Барт Р. Фотографическое сообщение / Ролан Барт // Система моды: Статьи по семиотике культуры / пер. с фр. С.Н. Зенкина. — Москва: Изд-во имени Сабашниковых, 2003. — С. 205—211.
2. Бойцова О. Любительские фото: визуальная культура повседневности / Ольга Бойцова. — Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2013. — 266 с.
3. Дмитрюк В.В. Весільна фотографія як етнографічне джерело: на прикладі сімейних фотоальбомів мешканців Одеської області / Вікторія Дмитрюк // Вісник Харківського університету імені В.Н. Каразіна, серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». — 2014. — № 1119. — Вип. 18 — С. 79—87.
4. Дмитрюк В.В. Трансформація на семейната обрядност на българите от Катаржино (Червонознаменка) според примера на семейні снимки / В.В. Дмитрюк // Българска етнология. — 2014. — № 2. — С. 215—229.
5. Дягилева Н.С. Методологические основы применения визуального метода в социологических исследованиях / Н.С. Дягилева, Л.А. Журавлева // Вестник Челябинского государственного университета. — 2012. — № 4 (258). Философия. Социология. Культурология. — Вып. 23. — С. 75—79.
6. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования / И.Д. Ковальченко. — Москва: Наука, 1987. — 440 с.
7. Круткин В.Л. Антропологический смысл фотографий семейного альбома / В.Л. Круткин // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2005. — Т. 8. — № 1. — С. 171—178.
8. Малес Л.В. Образный ряд усной истории. Феномен фотографии / Л. Малес // Схід — Захід. — 2008. — Вип. 11/12: Спеціальне видання: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. — С. 77—82.
9. Петровская Е. Фото(био)графия: к постановке проблемы / Е. Петровская // Авто-био-графии. К вопросу о методе. Тетради по аналитической антропологии / под ред. В.А. Подороги. — № 1. — Москва: Логос, 2001. — С. 296—304.
10. Пригарин О. Фотография в культуре: этнографические аспекты феномену / О. Пригарин // Наука і освіта: крок у майбутнє. Матеріали VI Міжнародної наукової конференції «Кайндлівські читання», присвяченої 145-річчю від дня народження Р.Ф. Кайндля. Чернівці, 29 квітня 2011 р. — Чернівці; Вижиця: Черемош, 2011. — С. 438—444.
11. Разумова И.А. Потаенное знание современной русской семьи. Быт. Фольклор. История / И.А. Разумова. — Москва: Индрик, 2001. — 376 с.
12. Чудовська-Кандиба І. Візуальне у дослідженнях культури / Ірина Чудовська-Кандиба // Якісні дослідження в соціологічних практиках: навчальний посібник / за ред. Н. Костенко, Л. Скокової. — Київ: Інститут соціології НАН України, 2009. — С. 96—119.
13. Яковлева Н.Ф. Социологическое исследование: учеб. пособие (2-е изд.) / Н.Ф. Яковлева. — Москва: Флинта, 2014. — 250 с.
14. Яковлев М.В. Техніки та алгоритми аналізу візуального матеріалу: розмежування якісних і кількісних підходів / М.В. Яковлев // Наукові записки НаУКМА. — Т. 122: Соціологічні науки. — Київ: Києво-Могилянська академія, 2011. — С. 9—13.
15. Geertz C. The Interpretation of Cultures / C. Geertz — New York: Basic Book, 1973. — 470 p.
16. Elkins J. Visual studies: a skeptical introduction / J. Elkins. — Routledge, 2003. — 230 p.

Вікторія Дмитрюк, Олександр Пригарин

ЕТНО/ФОТОГРАФІЯ В АНТРОПОЛОГІЧНИХ ПЕРСПЕКТИВАХ: МЕТОДИ ОПРАЦЮВАННЯ ПРИВАТНИХ ЗІБРАНЬ

Розглядається широкий діапазон версифікаційних можливостей «етно/фотографії» як дослідницького прийому створення, виявлення та обробки візуальних даних в ракурсі етнічної специфікації методик опрацювання цього джерела. З'ясовуються питання методології за умов застосування масових корпусів подібних джерел, а також їх використання як польового інструмента пізнання (структуроване інтерв'ю).

Ключові слова: етно/фотографія, візуальні джерела, сімейні фотоальбоми, методика опрацювання сімейних альбомів.

Вікторія Дмитрюк, Олександр Пригарин

ЕТНО/ФОТОГРАФІЯ В АНТРОПОЛОГІЧЕСКИХ ПЕРСПЕКТИВАХ: О МЕТОДАХ ОБРАБОТКИ ЧАСТНЫХ КОЛЛЕКЦИЙ

Рассматривается широкий диапазон версификационных возможностей «этно/фотографии» как исследовательского приёма создания, выявления и обработки визуальных данных в ракурсе этнической спецификации, методики обработки этого источника. Выясняются вопросы методологии в условиях применения массовых корпусов подобных источников, а также их использования в качестве полевого инструмента познания (структурированное интервью).

Ключевые слова: этно/фотография, визуальные источники, семейные фотоальбомы, методика обработки семейных альбомов.